

Adam A. Ostanek

Wojskowa Akademia Techniczna w Warszawie

**Ocaleni od zapomnienia dzięki Tetianie Samsoniuk,
czyli rzecz o nowej publikacji dotyczącej żołnierzy
Wojska Polskiego przetrzymywanych w jenieckich
obozach pracy na terenie obwodu rówieńskiego w latach
1939–1941**

Wiedzę o ludziach i towarzyszących im życiu wydarzeniach uzyskać można na kilka sposobów. Najprostszym jest analiza spisanych bądź ostatnio także coraz częściej nagrywanych wspomnień. Innym, może być prezentacja czynów takich osób. Można także odtwarzać dzieje ludzi na podstawie ich spuścizny, najczęściej w połączeniu ze wspomnieniami członków rodziny. Możliwości zatem, przynajmniej teoretycznie, jest kilka. Co jednak, jeśli mówimy o ludziach, których bohaterstwo pozostało anonimowe, bowiem zanim za takowe ich czyny zostały uznane, ich samych skazano, często celowo, na zapomnienie? Co, jeśli na skutek szeregu działań, nawet najbliżsi nie mają wiedzy o ich losach, z konieczności posiłkując się przez dziesięciolecia jedynie domysłami? Jedynym wówczas sposobem i nadzieją dla owych żyjących potomnych, są wnikliwe, długotrwałe i drobiazgowo poszukiwania najprzeróżniejszych dokumentów. Na kwerendy archiwalne decydują się jednak nieliczni, zazwyczaj zawodowi historycy, którzy znając zasady działania właściwych instytucji czy struktur, wiedzą gdzie można rozpocząć poszukiwania konkretnego rodzaju materiałów. Tylko one, stanowiąc ostatnią nadzieję, mogą zrzucić istniejącą zasłonę niewiedzy.

Tetiana Samsoniuk

Jeńcy września 1939

Тетяна Самсонюк

Полонені вересня 1939-го

Do 1989 roku badania nad represjami i zbrodniami sowieckiego aparatu bezpieczeństwa były w Polsce oficjalnie niemożliwe, bowiem w narracji historycznej nie było mowy o agresji ZSRS na II Rzeczpospolitą, a tym samym o żadnych innych wydarzeniach, będących jej konsekwencją. Pierwsze kroki w tym kierunku w Polsce poczyniono pod koniec lat 80. XX wieku, starając się odtworzyć przykładowo listy zaginionych. Pionierami takich badań byli choćby Jerzy Łojek¹, Czesław Madajczyk², Andrzej Leszek Szcześniak³, Jędrzej Tucholski⁴ czy Jerzy Węgierski⁵.

Zmiany systemowe w 1989 roku, a następnie przyznanie się przez stronę rosyjską do zbrodni katyńskiej wiosną 1990 roku, otworzyły nową kartę w dziejach badań kwestii okupacji ziem polskich przez ZSRS. Tym samym rozpoczęły się badania nad historią represji, jakim zostali poddani obywatele polscy różnych narodowości przez sowieckie organy bezpieczeństwa. Rosjanie w kolejnych latach udostępniłi, przynajmniej w części, materiały archiwalne dotyczące jeńców wojennych z Kozielska, Starobielska i Ostaszkowa. Z biegiem czasu uzyskano bądź odnaleziono w wyniku kwerend archiwalnych kolejne materiały – dotyczące zatrzymanych, przetrzymywanych i najczęściej także zamordowanych. Nie są to wprawdzie listy pełne, strona polska nie dysponuje także na pewno dostępem do kompletu dokumentów, tym niemniej kolejne lata przynosiły postęp i powiększenie stanu wiedzy na ten temat w Polsce.

Kluczowe dla badań są efekty prac, powołanej decyzją ministra obrony narodowej z 29 czerwca 1992 roku, Wojskowej Komisji Archiwalnej. Jej członkowie, pracując z niewielkimi prze-

¹ J. Łojek, *Dzieje sprawy Katynia*, Białystok 1989.

² C. Madajczyk, *Dramat katyński*, Warszawa 1989.

³ A.L. Szcześniak, *Katyn. Tło historyczne, fakty, dokumenty*, Warszawa 1989; *Katyn, lista ofiar i zaginionych jeńców, Kozielsk, Ostaszków, Starobielsk*, wstęp i oprac. A.L. Szcześniak, Warszawa 1989.

⁴ M.in.: J. Tucholski, *Mord w Katyniu. Kozielsk, Ostaszków, Starobielsk. Lista ofiar*, Warszawa 1991; idem, *Kronika ekshumacji Charków – Miednoje 22.VI–3.IX.1991 r.*, Warszawa 1995.

⁵ J. Węgierski, *Lwów pod okupacją sowiecką 1939–1941*, Warszawa 1991.

rwami do 1997 roku w archiwach byłego Związku Sowieckiego, identyfikowali, kopiowali, a następnie przywozili do Polski materiały dotyczące losów żołnierzy, policjantów, funkcjonariuszy i urzędników państwowych oraz innych osób, które były w jakikolwiek sposób represjonowane na terenach okupowanych od września 1939 roku przez ZSRS. W ten sposób kopie akt z archiwów rosyjskich, białoruskich, litewskich i ukraińskich trafiły do Centralnego Archiwum Wojskowego, gdzie tworzą Kolekcję akt Wojskowej Komisji Archiwalnej⁶.

Na wspomnianą wyżej Kolekcję składają się cztery kolekcje akt merytorycznych, trzy kolekcje akt personalnych oraz dwie kolekcje dokumentów z archiwów litewskich, obejmujące materiały śledcze dotyczące Polaków aresztowanych po 1939 roku i akta polskich rodzin deportowanych po 1941 roku. Wspomniane cztery kolekcje akt merytorycznych tworzą 183 zespoły archiwalne, liczące w sumie 3917 j.a., natomiast pozostałe pięć kolekcji – akta personalne liczące razem 3492 j.a. Całość kserokopii akt z Kolekcji Wojskowej Komisji Archiwalnej to 130 m.b.

Tak duża liczba materiałów oraz szereg nowych, pozyskanych dzięki prowadzonym przez badaczy, często na własną rękę, kwerendom archiwalnym pozwoliły na przygotowanie znaczącej liczby różnego rodzaju opracowań⁷. Największy

⁶ Centralne Archiwum Wojskowe, sygn. VIII.800–VIII.811.

⁷ Ze względu na ich wielość, wykazano jedynie najbardziej znane opracowania zwarte: S. Ciesielski, G. Hryciuk, A. Srebrakowski, *Masowe deportacje ludności w Związku Radzieckim*, Toruń 2003; S. Ciesielski, *Gulag. Radzieckie obozy koncentracyjne 1918–1956*, Warszawa 2010; S. Ciesielski, W. Materski, A. Paczkowski, *Represje sowieckie wobec Polaków i obywateli polskich*, wyd. 2, Warszawa 2002; A. Głowacki, *Sowieci wobec Polaków na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej 1939–1941*, Łódź 1997; S. Jaczyński, *Zagłada oficerów Wojska Polskiego na Wschodzie. Wrzesień 1939 – maj 1940*, Warszawa 2000; F. Kadell, *Kłamstwo katyńskie. Historia pewnej manipulacji. Fakty, dokumenty, świadkowie*, Wrocław 2008; S. Kalbarczyk, *Wykaz łagrów sowieckich, miejsc przymusowej pracy obywateli polskich w latach 1939–1943*, cz. 2, Warszawa 1997; W. Materski, *Katyń. Od kłamstwa ku prawdzie*, Warszawa 2012; T. Mikulski, *Biogramy jeńców: Kozielsk, Starobielsk, Ostaszków, Ukraina, zaginieni*, Wrocław 1999; *W cieniu czerwonej gwiazdy. Zbrodnie sowieckie na Polakach (1917–1956)*, red. M. Korcuć, słowo wstępne J. Tucholski, Kraków 2010; W.R. Wawrzonek, *Zbrodnia Katyńska i jej*

nacisk położono na materiały dotyczące zbrodni katyńskiej (rozumianej jako symbol mordu dokonanego na żołnierzach, policjantach i funkcjonariuszach innych służb mundurowych II RP w różnych miejscach ZSRS) – opracowywano jej dokumenty⁸, z biegiem lat przygotowano także specjalne księgi cmentarne, zawierające wykazy imienne oraz krótkie biografie zamordowanych⁹.

Stan relacji polsko-rosyjskich w ostatnich latach odbił się ujemnie na możliwości prowadzenia badań w archiwach rosyjskich. Nie ma wprawdzie oficjalnego zakazu w tej kwestii, jednak piętrzone sztucznie obostrzenia natury administracyjnej skutecznie je ograniczają. Zdecydowanie lepiej wygląda sytuacja w archiwach Litwy czy Ukrainy, a nawet Białorusi, choć nie oznacza to wcale, że wszędzie i zawsze można otrzymać wszystkie zamawiane materiały. Szczególnie na Białorusi, ale także i na Ukrainie, administracja archiwalna pełna jest jeszcze rozwiązań typowo sowieckich, mających zniechęcić do prowadzenia kwerend. Tym niemniej, zaobserwować można stały przyrost opracowań dotyczących tematu represji stosowanych przez sowieckie służby bezpieczeństwa wobec Polaków i obywateli polskich po 1939 roku¹⁰. Świadczy to jednoznacznie

„białe plamy”, Łódź 2008; W. Wołk-Jezińska, *Kulisy Zbrodni Katyńskiej*, Wrocław 2005; P. Żaroń, *Agresja Związku Radzieckiego na Polskę 17 września 1939 r. Los jeńców polskich*, Toruń 1999.

⁸ *Katyń. Dokumenty ludobójstwa. Dokumenty i materiały archiwalne przekazane Polsce 14 października 1992 r.*, tłum. W. Materski, Warszawa 1992; *Katyń. Dokumenty zbrodni*, t. 1–4, Warszawa 1995; t. 2, Warszawa 1998; t. 3, Warszawa 2001; t. 4, Warszawa 2006.

⁹ *Rozstrzelani w Katyniu. Alfabetyczny spis 4410 jeńców polskich z Kozielska rozstrzelanych w kwietniu – maju 1940 r., według źródeł sowieckich, polskich i niemieckich*, oprac. S.M. Jankowski, red. M. Skrzyńska-Pławińska, Warszawa 1995; *Charków. Księga Cmentarna Polskiego Cmentarza Wojennego*, Warszawa 2003; *Katyń. Księga Cmentarna Polskiego Cmentarza Wojennego*, Warszawa 2000; *Miednoje. Księga Cmentarna Polskiego Cmentarza Wojennego*, t. 1, Warszawa 2005; t. 2, Warszawa 2006.

¹⁰ Publikacje najnowsze, wybrane subiektywnie: W. Baran, W. Tokarski, *Sądownictwo radzieckie na Wołyniu i w Galicji Wschodniej w latach 1939–1941*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2015, nr 1, s. 277–302; M. Borowiak, *Na tropie mordu w Mo-*

o kontynuowaniu badań przez grono starszych naukowców, jak również podejmowanie tematów związanych z działaniem sowieckich organów represji przez młode pokolenie historyków.

Jak wspomniano, strona polska nie posiada kompletu dokumentów dotyczących represji wobec obywateli polskich po wrześniu 1939 roku. Brak jest też pełnej wiedzy o tym, gdzie się one znajdują, choć upór i konsekwencja wielu badaczy powoduje, że coraz częściej dowiadujemy się o kolejnych miejscach ich przechowywania, co w konsekwencji umożliwi rozszerzenie prowadzonych badań. Z tego względu pojawienie się każdej nowej publikacji opartej na nieznanych dotąd materiałach należy przywitać z uznaniem.

Działania takowe podjęła przed kilku laty ukraińska historyk, główny specjalista Działu Udostępniania Informacji z Dokumentów Państwowego Archiwum Obwodu Równieńskiego – Tetiana Samsoniuk. Efektem jej prac jest m.in. powstanie publikacji pt. *Jeńcy września 1939 roku*, wydanej w Łucku w 2018 roku (jako wydanie drugie, poprawione i uzupełnione) przez dwutygodnik mniejszości polskiej na Wołyniu „Monitor Wołyński” oraz ukraińskie wydawnictwo „Inicjał”. Publikacja książki została wsparta finansowo przez Konsulat Generalny Rzeczypospolitej Polskiej w Łucku oraz Fundację „Wolność i Demokracja”.

Warto dodać, że praca Tetiany Samsoniuk wpisuje się w działania, jakie na Ukrainie podejmowane są już od wielu lat. Jeszcze w latach 90. XX wieku władze tego kraju podjęły starania

kranach w 1939 r., [w:] *Zapomniane bandery. Flotyllę rzeczne II Rzeczypospolitej*, red. S. Januszewski, Wrocław 2017, s. 220–240; A. Głowacki, *Zbrodnia NKWD na więźniach we Włodzimierzu Wołyńskim w czerwcu 1941 roku*, [w:] *Spojrzenia nie tylko na wschód. Od Dolnego Śląska po Syberię. XX wiek w historii, historiografii i naukach politycznych. Księga dedykowana Profesorowi Stanisławowi Ciesielskiemu w 65. rocznicę urodzin*, red. G. Hryciuk, M. Ruchniewicz, A. Srebrakowski, Toruń 2019, s. 211–226; P. Olechowski, *Element niepożądany na swojej ziemi. Radzieckie służby specjalne a polska ludność cywilna we Lwowie (1944–1946)*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2018, nr 2, s. 143–156; idem, *Z dziejów polskiego podziemia. Proces karny Jana Zabokrzeckiego vel Józefa Żralki – „wojewody stanisławowskiego” 1945–1946*, [w:] *Wojna zmieniła wszystko. Stanisławów i Ziemia Stanisławowska w dobie wojny, okupacji i „wyzwolenia” 1939–1945*, red. A.A. Ostanek, M. Kardas, Warszawa–Iwano-Frankiowsk 2019, s. 109–121.

mające na celu rehabilitację oraz przypomnienie osób, w stosunku do których zostały naruszone w ZSRS prawa człowieka. Prace takie realizowane są w poszczególnych obwodach Ukrainy, w tym także w obwodzie rówieńskim. Wydawana seria Zrehabilitowani przez Historię doczekała się licznych tomów, obejmujących poszczególne obwody. W przypadku obwodu rówieńskiego opublikowano do tej pory osiem tomów takich opracowań, a prace nad kolejnymi trwają¹¹. Publikację Tetiany Samsoniuk wyróżnia spośród nich to, że obejmuje ona wyłącznie represjonowanych Polaków, choć – jak zauważyła sama autorka – „nie ma pamięci o Polakach lub Ukraińcach, jest pamięć o ludziach”¹².

Historia kwerend archiwalnych prowadzonych od lat przez Tetianę Samsoniuk oraz pierwsze, częściowe publikacje wyników jej prac, są już same w sobie ciekawą historią. Autorka rozpoczęła je samorzutnie, chcąc przywrócić pamięć o ludziach, którzy stali się ofiarami systemu totalitarnego. Jak można przeczytać z zamieszczonego w książce *Słowa wstępnego*, autorstwa jednego z redaktorów „Monitora Wołyńskiego”:

w listopadzie 2014 r. redakcja [„Monitora Wołyńskiego” – A.A.O.] otrzymała telefon z Równego od Pani Tetiany Samsoniuk. (...) Prowadząc badania naukowe Tetiana Samsoniuk przejrzała ponad tysiąc spraw archiwalno-śledczych NKWD dotyczących obywateli II Rzeczypospolitej, którzy doznali represji ze strony radzieckich organów ścigania w latach 1939–1941. Zaproponowała prowadzenie w MW [„Monitorze Wołyńskim” – A.A.O.] rubryki „Ocaleni od zapomnienia”, w której ukazywałyby się biografie o losach Polaków w niewoli radzieckiej¹³.

¹¹ *Реабілітовані історією. Рівненська область*. Книга 1, Київ–Рівне 2006; *Реабілітовані історією. Рівненська область*. Книга 2, Київ–Рівне 2009; *Реабілітовані історією. Рівненська область*. Книга 3, Київ–Рівне 2013; *Реабілітовані історією. Рівненська область*. Книга 4, Київ–Рівне 2014; *Реабілітовані історією. Рівненська область*. Книга 5, Київ–Рівне 2014; *Реабілітовані історією. Рівненська область*. Книга 6, Київ–Рівне 2016; *Реабілітовані історією. Рівненська область*. Книга 7, Київ–Рівне 2017; *Реабілітовані історією. Рівненська область*. Книга 8, Київ–Рівне 2018.

¹² T. Semsoniuk, *Jeńcy września 1939*, Łuck 2018, s. 6.

¹³ T. Semsoniuk, op. cit., s. 6.

Publikacja liczy 266 stron. Składa się na nią *Słowo od Redakcji „Monitora Wołyńskiego”*, wstęp, krótki rys sytuacyjny wraz z opisem tego, jakich spraw dotyczy praca oraz biogramy żołnierzy, jeńców wojennych, których przetrzymywano w 16 placówkach obozowych Budowy Nr 1 NKWD¹⁴, a następnie, z tytułu szeroko rozumianej działalności antysowieckiej, represjonowano. Całość osób i wydarzeń dotyczy obszaru, stworzonego przez władze sowieckie 4 grudnia 1939 roku obwodu rówieńskiego, powstałego z dawnych powiatów: dubieńskiego, kostopolskiego, rówieńskiego, sarnieńskiego i zdołbunowskiego województwa wołyńskiego¹⁵.

Książka zawiera 21 szkiców biograficznych, w których podano nie tylko typowe dane dotyczące opisywanych osób. Przybliżono także wydarzenia historyczne, stanowiące tło, wskazano na kwestie prowadzonych dochodzeń, przesłuchań etc. Całość biogramów wzbogacono o odnalezione w archiwach zdjęcia, 78 dokumentów oraz mapę ilustrującą miejsca obozów pracy dla żołnierzy na terenie obwodu rówieńskiego. Stanowi to nie tylko ilustrację do opisywanych wydarzeń, ale jest także, a może przede wszystkim, dowodem popełnianych w majestacie sowieckiego „prawa” zbrodni i łamania podstawowych praw człowieka. Poruszanie się po opracowaniu ułatwia wykaz skrótów oraz indeks nazw geograficznych. Istotnym walorem książki jest także i to, że wydana została w językach polskim i ukraińskim.

Lektura jej dostarcza wielu ciekawych i często nieznanym informacjom. Dzięki niej dowiedzieć się przykładowo można, że wśród przetrzymywanych żołnierzy, obok Polaków, byli także Niemcy, Ukraińcy, Białorusini czy Żydzi – słowem przedstawiciele wszystkich narodów zamieszkujących II Rzeczpospolitą. Co jeszcze ciekawsze, część z nich, mimo wykonywania darmowej pracy na rzecz okupantów w bardzo złych warun-

¹⁴ Placówki obozowe Budowy Nr 1 NKWD miały za zadanie wybudowanie drogi Lwów – Nowograd Wołyński.

¹⁵ *Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938 г. – июль 1956 г.*, ред. Ю.И. Манделъштам, Москва 1956, s. 52.

kach, nadal pozostawała komunistami, co powodowało scysję pomiędzy osobami przebywającymi w obozach. Wiele jest także przykładów postaw pełnych godności wobec siebie samego czy drugiego człowieka. Widoczna jest także miłość do ojczyzny i nadzieja na jej odrodzenie. Dzięki zaprezentowanym materiałom można zauważyć, jak władze obozowe starały się wykorzystywać antagonizmy między żołnierzami różnych narodowości (co nie zawsze im się udawało) czy też, jak wiele czyniono celem rozbudowy systemu inwigilacji. Możliwe jest także poznanie warunków życia i pracy w obozach oraz historii ucieczek. W porównaniu do wydania pierwszego, Autorce i współpracującemu z nią zespołowi, udało się odtworzyć dalsze losy części żołnierzy. Niektórzy z nich przeżyli zesłanie, z Armią Polską pod dowództwem gen. Władysława Andersa opuścili ZSRS, a następnie walczyli o wolną Polskę na zachodzie i południu Europy. Niektórzy, przeżywszy wojnę pozostali na emigracji i odwiedzili nawet kraj, a byli i tacy, którzy po 1990 roku do niego wrócili, umierając ostatecznie na ojczystej ziemi. Reasumując zatem, opracowanie umożliwia poznanie metod działania sowieckiego aparatu represji oraz stanu moralnego i psychicznego osób represjonowanych.

Recenzowana książka jest zatem niezwykle historią opowiadającą losy zazwyczaj zwykłych (do września 1939 roku) obywateli Rzeczypospolitej, którzy za sprawą wojny i pobytu w obozie, swoją nieugiętą postawą i kontynuowaniem walki o odrodzenie ojczyzny, wykazali swoją niezwykłość, stając się tym samym bohaterami. Niestety, ze względu na niekorzystny dla Polski przebieg II wojny światowej, skutkujący zniewoleniem kraju, ich bohaterstwo pozostawało przez lata anonimowe... aż do drugiej dekady XXI wieku.

Jedynym „mankamentem” publikacji jest to, że została wydana w śladowym nakładzie 200 egzemplarzy. Być może jej lektura i pozytywne recenzje spowodują wyasygnowanie odpowiednich środków na dodruk. Tetiana Samsoniuk nie zakończyła swoich badań, a zatem należy także rozważyć, czy kolejnych jej opracowań nie warto byłoby od razu wydawać w zdecydowanie większym nakładzie, przy jednoczesnej promocji w Polsce.

O tym, jak bardzo potrzebne są opracowania podobne do recenzowanego, niech świadczą zamieszczone w publikacji słowa jednej z mieszkank Przemysła, która po zapoznaniu się z wydaniem pierwszym, przesłała do redakcji „Monitora Wołyńskiego” list zawierający następujące słowa: „To jest niezwykle, że ludzie mogą cokolwiek odzyskać z tego, co już wydawało się bezpowrotnie stracone”¹⁶. Niech zatem te słowa będą swoistym podsumowaniem i oceną końcową publikacji, którą w sposób chyba najlepszy zweryfikowali Czytelnicy, będący zarazem potomkami ofiar represji, którym Tetiana Samsoniuk po wielu latach przywróciła pamięć.

Adam A. Ostanek

Tetiana Semsoniuk, *Jeńcy września 1939*, „Monitor Wołyński”, Wyd. „Inicjał”, Łuck 2018, ss. 266.

¹⁶ T. Semsoniuk, op. cit., s. 6.